

УДК 343(492)

Н.Є. Маковецька

ПОНЯТТЯ ВБИВСТВА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

З'ясовується суть поняття «вбивство» за чинним кримінальним законодавством України та Республіки Польща, аналізуються визначення цього поняття у доктрині українського кримінального права та кримінального права Республіки Польща, пропонується авторська дефініція з врахуванням типових ознак цього злочину.

Ключові слова: злочини проти життя, вбивство, умисне вбивство, поняття «вбивство».

Уясняється сутність поняття убийство по уголовному законодательству Украины и Республики Польша, анализируются определения этого понятия в доктрине украинского уголовного права и уголовного права Республики Польша, предлагается авторская дефиниция с учётом типичных признаков этого преступления.

Ключевые слова: преступления против жизни, убийство, умышленное убийство, понятие «убийство».

The essence of the notion of homicide under the current criminal legislation of Ukraine and Poland is clarified, the definitions of this notion in the doctrine of the Ukrainian criminal law and criminal law of Poland are analyzed, the author's definition containing the typical features of this crime is proposed.

Key words: crimes against life, homicide, murder, notion of homicide.

Постановка проблеми. Кримінальне законодавство як України, так і Республіки Польща охороняє життя людини незалежно від її статусу та становища в суспільстві. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищими соціальними цінностями. В свою чергу, ст. 38 Конституції Республіки Польща гарантує кожній людині правову охорону її життя. При вбивстві, як правило, заподіюється значна моральна, деколи й матеріальна шкода широкому колу людей. Тож позбавлення людини її природного права на життя є злочином, оцінка якого за соціально-біологічними ознаками та суспільною небезпекою особливих труднощів не викликає. Проте є очевидна кримінально-правова необхідність дати загальне визначення

поняття цього протиправного посягання на найвищу цінність людини. У кримінально-правовому сенсі термін вбивство сприймається у більш вузькому значенні, ніж його трактування в побуті, оскільки для настання кримінальної відповідальності за вбивство необхідна наявність певних ознак, які б свідчили про вчинення злочину.

У цьому зв'язку важливо дати визначення поняття та характеристику ознак вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща.

Стан дослідження. В українській теорії кримінального права нема єдиного зрозумілого трактування поняття «вбивство». Дехто з науковців вважає, що вбивство – це протиправне умисне чи з необережності позбавлення життя іншої людини [1, с. 6]. В.О. Навроцький визначає вбивство як протиправне винне насильницьке позбавлення життя іншої людини [2, с. 146], а М.П. Короленко – як «умисне протиправне позбавлення життя іншої особи, народженою людиною» [3, с. 37]. За визначенням Ю.В. Александрова та С.С. Яценка, це – «винне кримінально каране посягання на життя іншої людини, що заподіює їй смерть» [4, с. 132].

На думку Ю.В. Бауліна, доктринальне визначення вбивства може бути сформульоване як «протиправне умисне позбавлення життя іншої особи, вчинене суб'єктом злочину за відсутності обставин, що виключають протиправність такого діяння» [5, с. 18]. У КК України 2001 р. вперше дано законодавче визначення цього поняття. Відповідно до ч. 1 ст. 115 КК України вбивством є умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Порівняно з КК 1960 р. це визначення безумовно є крок уперед, однак не можна не звернути увагу на окремі недоліки та помилки, допущені при цьому законодавцем.

Виклад основних положень. Стаття 115 КК України має назву «Умисне вбивство». Виходячи з наведеного у диспозиції ч. 1 цієї статті визначення, вбивство – це завжди умисне діяння. Але законодавець сам собі суперечить, оскільки включив у КК ст. 119 під назвою «Вбивство через необережність». Таким чином, якщо підставити наведене в ч. 1 ст. 115 КК визначення в назву та диспозицію ч. 1 ст. 119 КК, то отримаємо: «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, вчинене через необережність». Помилка є очевидною і на неї вже неодноразово звертали увагу науковці.

На думку В. Мамчура, вбивство має бути визначено в законі лише як умисне позбавлення життя іншої людини. А в тій статті КК, яка передбачає відповідальність за необережне позбавлення життя іншої людини, необхідно вжити формулювання «заподіяння смерті» замість терміна «вбивство» [6, с. 72]. Крім того, В.М. Мамчур

констатує, що таке кримінально-правове формулювання суперечить правилам законодавчої техніки, оскільки не можна, визначивши вбивство як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, згодом використовувати цей термін для позначення необережного діяння [7, с. 7]. Погоджуючись у принципі з цим підходом, М.І. Хавронюк зазначає, що проблема тут полягає не стільки в правилах законодавчої техніки, скільки в різному правовому змісті двох зазначених кримінально-правових явищ. Для обох характерним є один вид суспільно небезпечного наслідку – смерті людини, але діяння, які призводять до нього, є істотно різними. Власне останнє, а не правила законодавчої техніки є визначальним у недопустимості позбавлення життя з необережності терміном «вбивство» [8, с. 652].

Натомість В.К. Грищук вбачає два можливі виходи з ситуації, що склалася через помилку законодавця: а) визначити в ч. 1 ст. 115 КК України вбивство як винне протиправне заподіяння смерті іншій людині, або б) змінити назву і текст ст. 119 КК України, виключивши з цього поняття «вбивство» та замінивши його на поняття «позбавлення життя», що, на думку вченого, видається доцільним. Тоді і в назві і в тексті ст. 119 КК буде використовуватися словосполучення «позбавлення життя через необережність», що цілком узгоджуватиметься з поняттям вбивства, закріпленим в ч. 1 ст. 115 КК України [9, с. 148].

М.П. Короленко радикальніше підійшов до цього питання і пропонує «з метою перешкодження уникнення законного покарання особами, які будуть використовувати недосконалість нового КК України, виключити з нього ст. 119 «Вбивства через необережність» як зайву і шкідливу для розвитку правової держави» [3, с. 188].

На противагу українському в польському КК нема законодавчого визначення поняття вбивства. Не приділяється достатньої уваги дефініції цього поняття й в доктрині кримінального права. Вбивство визначається як умисне позбавлення життя іншої людини [10, с.424].

Такий висновок можна зробити, проаналізувавши диспозиції ст.ст. 148 та 155 КК РП. У ст. 148 КК передбачено відповідальність за просте вбивство, кваліфіковані його види та за вбивство в стані сильного душевного хвилювання. Усі ці суспільно небезпечні діяння можуть бути вчиненими умисно. А у ст.155 КК РП передбачено відповідальність за заподіяння смерті з необережності. Таке діяння вбивством не називається. Звертається увага на недоцільність використання терміну «умисне вбивство», оскільки вбивство передбачає умисність, а необережним може бути лише заподіяння смерті [10, с. 425].

На нашу думку, така позиція законодавця видається логічною та послідовною. Вона вірно відображає суб'єктивний критерій вбивства, вчинюваного з бажанням або свідомим допущенням настання смерті

та дозволяє відмежувати вбивство від менш суспільно небезпечного діяння, яке полягає у заподіяння смерті особі з необережності.

Для того, щоб краще зрозуміти зміст будь-якого поняття, необхідно виділити та охарактеризувати його ознаки. Проаналізувавши наведенні визначення вбивства, вважаємо за необхідне виділити такі ознаки цього злочину: 1) вбивство може бути вчиненом як у формі дії, так і у формі бездіяльності; 2) вбивство є умисним діянням; 3) вбивство є протиправним діянням; 4) вбивство заподіює смерть іншій людині; 5) вбивство є посяганням на життя іншої людини.

Виділення цих ознак, на нашу думку, відповідає тим, що враховуються при характеристиці загального поняття злочину в теорії кримінального права.

Отже, *вбивство є діянням, яке може бути вчинено як у формі дії, так і у формі бездіяльності*. Ця позиція відстоюється і в українському і в польському кримінальному праві [11, с. 622]. Як правило, вбивство вчинюється шляхом дії. Л.Д. Гаухман визначає дію як сукупність усіх рухів тіла, включаючи використання при цьому предметів зовнішнього світу, сил та закономірностей природи, а також при посередньому виконанні злочину дій інших осіб, що полягає у спрямованості і активному впливі на об'єкт злочину [12, с. 97–98]. А. Губінський визначає дію як рух або систему рухів, що характеризуються суспільною значимістю [13, с. 47–48]. При вчиненні умисного вбивства дії винної особи здебільшого фізичні і спрямовані на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, утримання під водою тощо). Тобто фізичне насильство передбачає суспільно небезпечний протиправний вплив на організм іншої людини. Такими діями можуть бути безпосередній фізичний вплив на організм потерпілого; вплив на організм потерпілого через будь-які фактори зовнішнього середовища тощо.

Вбивство може вчинюватися і шляхом психічного впливу на потерпілого. Наприклад, особі, що страждає на тяжку форму кардіологічного захворювання, надсилають неправдиву телеграму про смерть її близьких з розрахунку на те, що вона помре від серцевого нападу. Так нерідко й відбувається.

Психічний вплив матиме місце і у випадку схиляння особи, яка не розуміє значення і наслідків своїх дій, до спричинення собі смерті, або ж у разі гіпнотичного навіювання тощо [14, с. 37]. Дехто з польських науковців відносить до вбивства також так зване судове вбивство, коли особа, яка бере участь у кримінальному процесі, використовує можливості цього інституту для того, щоб спричинити смерть іншій особі [15, с. 90]. Однак це твердження дискутується [16, с. 383].

Щодо вбивства шляхом бездіяльності, то воно можливе лише в окремих випадках, коли винна особа повинна була вчинити певні дії й за конкретних обставин могла їх учинити, але вона їх умисно не здійснює. При цьому, на наш погляд, вбивством слід вважати лише таку бездіяльність, яка безпосередньо зумовила небезпечний для життя людини стан і зрештою призвела до загибелі людини. За цією ознакою вбивство шляхом бездіяльності відрізняється від залишення в небезпеці, якщо воно спричинило смерть особи (ч. 3 ст. 135 КК). Так, якщо мати із метою позбавити життя дитину протягом тривалого часу не дає їй їсти, то таку бездіяльність, якщо вона призвела до смерті дитини, на наш погляд, слід вважати вбивством. Якщо ж, наприклад, дитина несподівано тяжко захворіла і мати, сподіваючись на настання її смерті, не надає медичну допомогу або не повідомляє компетентних осіб, то, очевидно, таку бездіяльність, якщо вона призвела до смерті дитини, слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 135 КК. Подібної позиції дотримуються й польські кримінологи [17, с. 240].

Отже, *вбивство – умисне діяння*. С.В. Бородін зазначав, що для того, щоб відмежувати вбивство від правомірного позбавлення життя і випадкового заподіяння смерті за відсутності вини, необхідно при визначенні вбивства вказувати на його винність [18, с. 7–8]. Ця ознака дозволяє відрізнити вбивство від невинуватого заподіяння смерті (коли особа не передбачала настання відповідного наслідку у вигляді смерті людини, не повинна була і (або) не могла його передбачити), а також від необережного заподіяння смерті, що в чинному КК України називається «вбивством з необережності» (ст. 119 КК).

Зі змісту ст. 24 КК України випливає, що особа умисно позбавляє життя іншу людину у випадку, коли вона усвідомлює, що здійснює посягання на життя іншої людини, передбачає, що наслідком її діяння буде чи може бути смерть потерпілої особи, і бажає або свідомо допускає настання такого наслідку. Відповідно до п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 питання про умисел необхідно вирішувати, виходячи зі сукупності всіх обставин вчиненого діяння, зокрема враховувати спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, причини припинення злочинних дій, поведінку винного і потерпілого, що передувала події, їх стосунки. Якщо винний діяв з умислом на вбивство, тривалість часу, що минув з моменту заподіяння ушкоджень до настання смерті потерпілого, для кваліфікації злочину як умисного вбивства значення немає [19].

Доктрина та практика польського кримінального права займає аналогічну позицію. У вироку Апеляційного суду м. Лодзі від 31 травня 2000 р. зазначено, що намір вчинити вбивство може бути

встановлений шляхом детального аналізу об'єктивної сторони складу злочину [20]. Таку ж думку ще раніше висловлювали Й. Беднажак та В. Радецькі [21]. В іншій своїй праці В. Радецькі зазначає, що удар по тілу в місця, де знаходяться важливі для життя органи, тобто в голову, шию, грудну клітку чи живіт, знаряддям, яке є придатним до заподіяння небезпечних для життя ушкоджень, та з силою, яка може ці наслідки викликати, як правило, свідчить про намір винного вчинити вбивство незалежно від того, чи заподіяні тілесні ушкодження об'єктивно відносилися до небезпечних для життя. У вирокі Верховного Суду Республіки Польща від 18 листопада 1980 р. зазначається, що залишення сильно побитого потерпілого без найменшої спроби надати йому допомоги може бути елементом свідомого допускання його смерті, що утворює разом з іншим вину у виді непрямого умислу [22].

Велике кримінально-правове значення для кваліфікації вбивства має те, вчинюється воно з прямим чи з непрямим умислом. В абз. 2 п. 2 згаданої постанови Пленуму Верховного Суду України зазначається, що замах на вбивство може бути вчинено лише з прямим умислом, коли винний усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачав настання смерті потерпілого і бажав цього, але такі наслідки не настали з незалежних від його волі обставин [19]. Наявність непрямого умислу виключає таку кваліфікацію. Злочин отримує юридичну оцінку залежно від наслідків, які фактично настали.

У цьому контексті А. Гжешков'як зазначає, що, встановлюючи непрямий умисел, в кожному випадку необхідно з'ясувати, чому виключається можливість існування необережності у виді злочинної легковажності, при якій особа передбачає можливість вчинення злочину і вчиняє його, хоча такого наміру не має через недотримання необхідних заходів обережності. Практичне значення встановлення виду умислу для правильної кваліфікації, як вважає польський науковець, має також розмежування заподіяння смерті внаслідок тяжкого тілесного ушкодження (§ 3 ст. 156 КК Республіки Польща) та замаху на вбивство. В судовій практиці встановлення непрямого умислу не може ґрунтуватися лише на фрагментах фактів, що підтверджують обставини об'єктивної сторони, а повинно виникати із всебічного аналізу як об'єктивних, так і суб'єктивних елементів складу злочину. При цьому особлива увага повинна приділятися відносинам потерпілого з винною особою, характеристиці особи винного, його способу життя, причин та мотивів злочинної поведінки, сили удару, глибини, напрямку рани, розмірів використаного знаряддя, а також усіх суб'єктивних умов, які вказують на те, що винний, бажаючи

заподіяти тілесні ушкодження, погоджувався на те, що в результаті його дій може настати наслідок у виді смерті потерпілого [23, с. 277].

Наступною ознакою, що характеризує вбивство, є його *протиправність*. Протиправність заподіяння смерті іншій людині виділяє поняття вбивство з правомірного позбавлення життя. У цьому аспекті не будь-яке позбавлення життя є неправомірним і таким, що тягне кримінальну відповідальність. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності деяких обставин, що виключають злочинність діяння. Наприклад, не є вбивством позбавлення життя нападника особою, яка перебувала у стані необхідної оборони. Однак, як зазначає А. Цоль, висока вартість життя вимагає дуже ретельної оцінки значимості цінностей, однією з яких є життя людини [17, с. 237].

Ставлення науковців до цієї ознаки неоднозначне. В.М. Мамчур вважає, що акцентування у визначенні, передбаченому в ч. 1 ст. 115 КК України, на протиправності заподіяння смерті іншій людині виділяє поняття вбивство зі звичайного поняття позбавлення життя. Тому-то не будь-яке позбавлення життя є неправомірним і таким, що тягне кримінальну відповідальність. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності деяких обставин, що виключають злочинність діяння [24, с. 21].

Заперечуючи, В.Т. Дзюба зазначає, що в законодавстві навіть тих країн, які дають нормативне визначення поняття вбивства (наприклад, КК РФ), термін «протиправне» не вживається. Щодо українського кримінального законодавства, то воно базується на визначенні поняття злочину, закріпленого в ч. 1 ст. 11 КК, в якій встановлено єдине поняття протиправності щодо злочинів, передбачених Особливою частиною КК. А тому, на думку науковця, термін «протиправне» з тексту ч. 1 ст. 115 КК слід вилучити [25].

З такою позицією В.Т. Дзюби не можна погодитися. Той факт, що ознака протиправності властива будь-якому злочину, не повинен означати і не означає, що її не можна виділяти повторно при дефініції окремих видів злочинів. Більше того, виділяючи і дефініюючи окремі види злочинів, необхідно враховувати також й ті ознаки, які характеризують поняття злочину загалом, адже логічна категорія «частина» характеризується тим же, що й «ціле» і ще додатково іншими ознаками.

Крім того, вбивство *заподіює смерть іншій людині*. Ця ознака закріплена у законодавчому визначенні вбивства в ч. 1 ст. 115 КК України, де вказівкою на заподіяння смерті іншій людині підкреслено, що заподіяння смерті самому собі (самогубство) не розглядається як злочин, і в разі невдалої спроби суїциду особа не несе за це відповідальності. Крім того, ця ознака вказує, що не є вбивством позбавлення життя не людини, а якоїсь іншої живої істоти.

Кримінально-правовій охороні підлягає лише людське життя. Кримінальний закон і України, і Республіки Польщі охороняє життя будь-якої людини, незалежно від громадянства, національності, кольору шкіри, раси, віросповідання, статі, віку, політичних, релігійних чи інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання тощо. Кримінальний закон охороняє життя людини незалежно також від того, яку користь приносить ця людина суспільству. Життя літньої людини і новонародженого, талановитого вченого чи рядового службовця високо цінується державою та однаково охороняється кримінальними кодексами як України, так і Республіки Польща. Як вважає А. Цоль, не існує людини, життя якої було б виключено з правової охорони. Охороні підлягає будь-яке життя, навіть таке, яке не можна врятувати (наприклад, особа невиліковно хвора) [17, с. 237]. Верховний Суд Республіки Польща з цього приводу зазначив, що оскільки життя кожної людини незалежно від віку, стану здоров'я, знань, культури, сімейного стану та суспільної користі є найвищою соціальною цінністю, недопустимим є оцінювання вартості життя потерпілого з огляду на зазначені вище або на інші подібні обставини, а також врахування їх при призначенні покарання [26].

І нарешті остання ознака - *вбивство є посяганням на життя іншої людини*. Дехто з учених вважає, що розмежування в двооб'єктному злочині основного й додаткового безпосереднього об'єкта проводиться не за ступенем значимості об'єкта, а залежно від його зв'язку з родовим об'єктом злочинів цієї групи. Життя людини є однаково цінним як у тому випадку, коли воно є основним безпосереднім об'єктом певного злочину, так і в тому випадку, коли воно є додатковим безпосереднім об'єктом певного злочину. Тому вбивство має місце у будь-якому випадку умисного протиправного позбавлення життя іншої людини, яке є або єдиним безпосереднім об'єктом, або основним безпосереднім об'єктом, або додатковим безпосереднім об'єктом злочину. Водночас із законодавчого визначення поняття вбивство впливає, що злочин загалом не може визнаватися вбивством, якщо він може вчинюватися як шляхом умисного протиправного заподіяння смерті іншій людині, так і шляхом будь-яких інших протиправних діянь, об'єктом яких є інші суспільні відносини [27, с. 209].

На думку авторів підручника з кримінального права України, точнішим є використання у визначенні вбивства формулювання «діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть». Ці вчені зазначають, що використання такого формулювання фактично визнає, що вбивство має місце лише тоді, коли життя іншої людини є: а) єдиним безпосереднім об'єктом злочину; б) основним безпосереднім

об'єктом злочину; в) додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми [28, с. 37].

Висновки. З урахуванням викладеного вважаємо, що *вбивством слід вважати умисне протиправне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на життя іншої людини та заподіює їй смерть*. Таке визначення, на нашу думку, є оптимальним, оскільки в ньому є вказівки: на суб'єктивну спрямованість діяння, на протиправність вбивства, адже можливі випадки правомірного заподіяння смерті іншій особі, які вбивством вважати не можна (наприклад, під час бойових дій чи за обставин, що виключають злочинність діяння); на об'єкт посягання, адже заподіяння смерті іншій людині є ознакою не лише вбивства, а й деяких інших злочинів; на форму діяння, з якою може бути вчинено вбивство (дія чи бездіяльність). В зв'язку з цим доцільно внести зміни до диспозиції ч. 1 ст. 115 КК України, виклавши її в такій редакції: «Вбивство, тобто умисне протиправне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на життя іншої людини та заподіює їй смерть, – ...».

Необхідно уточнити назву ст. 115 КК України, залишивши в ній термін «вбивство», оскільки, виходячи з її змісту, вбивство інакше, ніж умисним, бути не може. Крім того, термінологічний зворот «умисне вбивство» в ряді статей КК, де він вживається, доцільно замінити терміном «вбивство» (йдеться, зокрема, про ч. 2 ст. 22, ст.ст. 115–118, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438 КК України).

Усі розглянуті нами ознаки характерні для визначення поняття «вбивство» як у доктрині кримінального права України, так і Республіки Польща.

1. Борисов В.И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В.И. Борисов, В.Н. Куц. – Х.: Консум, 1995. – 99 с.

2. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – 772 с.

3. Короленко М.П. Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.П. Короленко. – Одеса, 2002. – 203 с.

4. Советское уголовное право. Часть Особенная: [учебное пособие] / под ред. Е.А. Смирнова и А.Ш. Якупова. – К., 1975. – Вып. 1. – 343 с.

5. Баулін Ю.В. Протиправність як ознака вбивств / Ю.В. Баулін // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22–23 квітня 2004 р. / Редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К.–Х.: «Орінком Інтер», 2004. – С. 18–19.

6. Мамчур В. Проблема визначення поняття вбивства в кримінальному праві України / В. Мамчур // Право України. – 1999. – № 3. – С. 71–73.

7. Мамчур В.М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового

або громадського обов'язку: автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право» / В.М. Мамчур. – К., 2003. – 20 с.

8. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України в інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: [монографія] / М.І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

9. Гришук В.К. Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року / В.К. Гришук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ПРАВО. – 2002. – Вип. 1. – С. 147–153.

10. Marek A. Prawo karne / A. Marek. – Warszawa, 2007. – 688 s.

11. Budyn-Kulik M. (w). Kodeks karny. Praktyczny komentarz (praca zbiorowa). – Warszawa, 2007. – 724 s.

12. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮрИнфор», 2001. – 316 с.

13. Gubiński A. Zasady prawa karnego. – Warszawa, 1986. – 298 s.

14. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: [у 2-х ч.] / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – Ч. 1. Особлива частина. – 942 с.

15. Górnik O. (w), Hoc S., Przyjemski M. Kodeks karny: Komentarz. – Gdańsk, 1999. – Т. III.

16. Див.: Marek A. Komentarz do kodeksu karnego. Część szczególna. – Warszawa, 2005.

17. Zoll A. (w). Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz. Т. 2 (praca zbiorowa). – Kraków, 2006. – 1438 s.

18. Бородин С.В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву / С.В. Бородин. – М., 1994. – 246 с.

19. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: [навч.-практ. посібник] / укл. Б.О. Кириць – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 113–122.

20. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 31 maja 2000 r., III Aka 70/2000, KZS 2001, z. 7–8, poz. 53.

21. Bednarzak J. Kryteria ocenne zamiaru zabójstwa w sprawach o usiłowanie pozbawienie życia, SKKiP, t.3. – Warszawa, 1975.

22. Wyrok Sądu Najwyższego RP z 18 listopada 1980 r., III KR 351/80, OSNKW 1981, nr 6, poz. 31.

23. Grześkowiak Alicja. Prawo Karne, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa, 2007 r.

24. Мамчур В.М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.М. Мамчур. – К., 2002. – 207 с.

25. Дзюба В.Т. Деякі питання кримінальної відповідальності за вбивство за кримінальним законодавством України / В.Т. Дзюба // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22–23 квітня 2004 р. / редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К.– Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 72–78.

26. Wyrok SN z 17 lutego 1989 r., IV KR 15/89, OSNKW 1989, nr 5-6, poz. 42.

27. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под редакцией Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – 627 с.

28. Кримінальне право України. Особлива частина: [підручник для студентів юрид. вузів] / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, С.Я. Лихова та інші; за ред. П.С. Матишевського та інших. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 528 с.